

УДК 94 (477) "1939/1945"

Скопненко Богдан Олександрович
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу "Історія України у ХХ ст.",
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
Sko-bogdan@i.ua

Bohdan O. Skopnenko
Candidate of Historical Sciences (PhD),
leading researcher,
The National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ ПЕРСОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ НІМЕЧЧИНИ ТА СРСР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945)

SPECIFICS OF USING PERSONAL IDENTIFICATION TAGS IN THE ARMED FORCES OF GERMANY AND THE USSR DURING THE PERIOD OF THE SECOND WORLD WAR (1939–1945)

Анотація

У статті розглядається історія застосування засобів, які безпосередньо призначалися для встановлення осіб померлих або ж тяжкопоранених солдат і використовувалися у збройних силах основних учасників Другої світової війни. Зокрема, увага зосереджена на дослідженні системи фіксації втраг у військах РСЧА та збройних силах Німеччини. Проаналізовано передумови запровадження засобів персональної ідентифікації та особливості їх використання в арміях СРСР та нацистської Німеччини, оскільки саме збройні сили вказаних держав були задіяні в наймасштабніших збройних операціях на території України в роки Другої світової війни.

Ключові слова: ідентифікаційний жетон, військовослужбовець, Друга світова війна, вермахт, РСЧА, бойові дії, облік.

Summary

The article examines the history of the use of means directly intended for the identification of the dead or seriously injured soldiers, used in the armed forces of the main participants of the Second World War. In particular, attention is focused on the study of the system of fixing of irreversible losses in the troops of the Red Army and the armed forces of Germany. The preconditions for the introduction of personal identification and specifics of their usage in the armies of the USSR and Nazi Germany are considered, as it is precisely their armed forces that were involved in the most massive armed operations on the territory of Ukraine during the Second World War.

Key words: identification tag, soldier, the Second World War, the Wehrmacht, the Red Army, fighting, accounting.

Історія Другої світової війни (далі – ДСВ) – унікальний за трагічністю та масштабами приклад військового конфлікту. Радянсько-німецький фронт двічі “прокотився” українськими землями, тож чимало регіонів стали ареною запеклих боїв. Масштабні військові операції із залученням багатомільйонних армій спричиняли колосальні людські жертви. Досвід Першої світової війни (далі – ПСВ) засвідчив, що ведення бойових дій в умовах застосування новітніх зразків озброєння не завжди дозволяло евакуювати загиблих військовослужбовців із поля бою. Крім того, виникали труднощі з отриманням інформації про кількість поранених, що перебували в несвідомому стані та не могли надати відомості про себе. Зважаючи на це, у спорядженні військовослужбовців європейських армій з’явилися предмети, призначені для збереження особистих даних своїх власників.

Засобом персональної ідентифікації (далі – ЗПІ) слід вважати предмет встановленого відповідними нормативними актами зразка, функцією якого є збереження персональних даних військовослужбовця. ЗПІ можна вважати запроваджені командирами окремих армійських підрозділів ідентифікаційні жетони, зокрема виготовлені військовослужбовцями. Така практика була поширена в роки ПСВ у російській армії через відсутність до 1917 р. ЗПІ встановленого зразка¹.

Питання застосування ідентифікаційних жетонів та медальйонів як у роки ДСВ, так і в контексті військових конфліктів ХХ ст., у вітчизняній історіографії мало досліджене, хоча окремі спроби введення до наукового обігу засобів персональної ідентифікації таки були зроблені. Так, Р. Пономаренко, досліджуючи історію галицьких добровольчих полків СС, наводить приклади ідентифікаційних жетонів українських добровольців 5-го та 6-го полків². Більше уваги темі ідентифікаційних жетонів приділили західноєвропейські науковці. Німецький дослідник Й. Хьойдал³ увів до наукового обігу ідентифікаційні

1 Скопненко Б. До питання наукової класифікації засобів персональної ідентифікації військовослужбовців у контексті військових конфліктів ХХ ст. // Щорічна науково-практична конференція НМІУ (Київ, 7–8 грудня 2017 р.).

2 Пономаренко Р. Галицькі добровольчі полки СС. 1943–1944. – Тернопіль: Мандрівець, 2017. – С. 188.

3 Höidal J. Deutsche Erkennungsmarken. Von den Anfängen bis heute: Mit den geheimen Codierungen (MOB-Listen) der Luftwaffe. –

знаки німецької армії часів ПСВ та ДСВ: оглянув історію їх появи та запровадження, дослідив ідентифікаційні знаки вермахту, військ СС, німецьких військово-морських сил (“Krigsmarine”). Систему поповнення та комплектування частин німецької армії вивчав Б. Мюллер-Гиллербрандт⁴.

Уперше згадані ідентифікатори були запроваджені у пруському війську за часів австро-пруської війни 1860-х рр., коли із 8 893 загиблих у битві під Кьонігрецом пруських солдат і офіцерів було ідентифіковано лише 429 тіл. Перше масштабне застосування ЗП відбулося під час ПСВ (1914–1918), коли в європейських арміях увели спеціальні ідентифікатори військовослужбовців, затверджені відповідними нормативно-статутними документами. Крім того, під час ПСВ відбулася певна еволюція ідентифікаторів, які набули практичної форми, що склалася в умовах активних бойових дій та специфіки “модерної” війни із застосуванням новітніх зразків озброєння.

В роки ДСВ розвиток ідентифікаційних засобів відбувався з урахуванням досвіду, набутого в роки ПСВ. Головним завданням ідентифікатора залишалося збереження інформації про військовослужбовця в разі його загибелі або ж тяжкого поранення.

Фронт ДСВ, що двічі прокотився українськими землями, залишив після себе величезну кількість військових поховань та місць, де наявні непоховані належним чином останки військовослужбовців. Перелічені вище обставини змушують досліджувати військові поховання з використанням методів і практик археології. Це необхідно для відтворення повної картини бойових дій у певному місці, дослідження окремих аспектів історії ДСВ та з’ясування достеменності інформації, наведеної в документальних джерелах.

Часто єдиним джерелом інформації про військове поховання є ЗП військовослужбовця. Тому для сучасних дослідників історії України найбільшу цінність становлять ідентифікаційні засоби армій країн-учасниць ДСВ, які брали участь у бойових операціях на території України. Це стосується ідентифікаційних засобів Робітничо-селянської червоної армії (далі – РСЧА) та збройних сил нацистської Німеччини. Крім того, ідентифікаційні жетони військовослужбовців мали союзники Німеччини (Румунія, Угорщина, Словаччина), а також збройні сили Польщі, які у перспективі можуть стати темою окремого дослідження.

В роки ДСВ жодна армія не могла конкурувати за масштабами використання ЗП з німецькою, в якій понад 12 млн військовослужбовців отримали ідентифікаційні жетони “Erkennungsmarken”. У 1939–1945 рр.⁵ використовувалися ідентифікаційні жетони двох типів: невеликий жетон (50×33 мм) – для військово-морських сил (далі – ВМС) та подібний до жетонів збройних сил кайзерівської Німеччини зразка 1915 та 1917 рр. стандартний особистий жетон (70×50 мм) – для сухопутних військ, військово-повітряних сил (далі – ВПС), військ СС, поліції та допоміжних організацій вермахту. Третій тип ідентифікаційного жетона використовувався для військовополонених. Оскільки в роки ДСВ жертвами нацистського терору на території України стали понад 1,5 млн радянських військовополонених, саме такий тип ідентифікаційного жетона може допомогти в дослідженні поховань та місць масових страт.

Жетон містив таку інформацію: шифр військової частини, в якій солдат отримав жетон, реєстраційний номер (Erkennungsmarken nummer) та групу крові. У вермахті особисті ідентифікаційні жетони видавалися разом із іншим табельним майном у запасних частинах. Жетон складався із двох половин, кожна з яких мала ідентичну інформацію. Якщо солдат втрачав жетон, частина, у складі якої він перебував на той час, видавала йому новий жетон. Згідно зі статутними інструкціями вермахту, кожна польова частина мала серед табельного майна й ідентифікаційні жетони для майбутніх солдатів, які потрапляли до цієї частини – 20% від кількості особового складу, передбаченого за штатним розкладом. Офіцери, ротні та унтерофіцери постійно перевіряли наявність жетонів у особового складу⁶. Ці жетони містили шифр частини та реєстраційний номер без зазначення особистих даних (ім’я, домашня адреса, рік народження чи призову), що відрізняло їх від ЗП збройних сил кайзерівської Німеччини часів ПСВ. Реєстраційні номери на жетонах німці називали “Erkennungsmarken-nummern”, їх на цих ЗП у кожній роті починали набивати із цифри “1”. Новобранці не відразу потрапляли до бойової частини, спершу вони проходили вишкіл у запасній навчальній частині, тому більшість жетонів містять у написі буквopolучення “ERS” (Ersatz). Військовослужбовці порушували правила носіння ідентифікаційних жетонів, кладучи їх до кишень та гаманців, про що свідчить низка наказів та інструкцій 1939–1945 рр.

Тільки у військах СС на ідентифікаційних жетонах був напис “SS-Ver fugungstruppe” (рідше “SS-V. T.”) – оперативні частини СС, із квітня 1941 р. змінений на “Waffen-SS” – війська СС. Але й цей напис у шифрі назви військової частини згодом замінили літерами “SS” (досить часто у вигляді відповідних рун). На завершальному етапі ДСВ через постійні переведення військовослужбовців із одного роду військ до іншого, а також дефіцит запасних ідентифікаційних знаків склалася ситуація, коли у піхотинця виявлявся жетон військово-морських або ВПС із його попереднього місця служби, а військовослужбовець СС мав ідентифікаційний жетон поліційних частин або піхоти.

У 1939–1940 рр. на особистих ідентифікаційних жетонах зазначали групу крові власника: “O”, “A”, “B” або “AB”. Із 1941 р. це стало обов’язковим. У деяких частинах, зважаючи на секретність, шифр назви частини змінювали на п’яти- або шестизначний код⁷.

Ідентифікаційний жетон носили на мотузку на шиї. В разі загибелі військовослужбовця жетон розламували на дві

Patzwall: Norderstedt, 2005. – 570 s.

4 Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии, 1939–1945 гг. – Москва: Изографус, Эксмо, 2002. – 800 с.

5 Höidal J. Deutsche Erkennungsmarken des Zweiten Weltkrieges: Eine Einführung für Interessenten und Sammler. – Patzwall: Norderstedt, 1999. – 251 s.

6 Höidal J. Deutsche Erkennungsmarken des Zweiten Weltkrieges...

7 Reibert.info [Electronic resource]. – Access mode: <https://reibert.info/threads/statja-erkennungsmarke-soldatskie-birki.11572> (last access: 26.12.2018). – Title from the screen.

частини, одна з яких залишалася на тілі для майбутньої ідентифікації, другу використовували для звітності про незворотні втрати.

Німецькі ідентифікаційні жетони виготовляли з різних матеріалів залежно від того, в який період війни вони були випущені та хто займався їх виробництвом. Із початку війни і до 1942 р. жетони робили з алюмінію, згодом заміненим на дешевший цинк і лише в деяких частинах на завершальному етапі ДСВ як матеріал почали використовувати сталь. Крім того, через часті випадки розплавлення алюмінієвих ідентифікаційних жетонів у згорілих літаках та танках із жовтня 1940 р. для льотчиків були запроваджені ідентифікаційні жетони з легованої термостійкої сталі, підвішені на вогнетривкому мотузку з азбестового волокна. Для танкістів жетони з термостійкої сталі на залізному ланцюжку було запроваджено 10 серпня 1942 р. В інших частинах ВПС до кінця війни використовували алюмінієві, в сухопутних військах, поліції, військах СС та інших структурах – цинкові жетони.

Форма ідентифікаційних жетонів змінилася із овальної заокругленої на різко заокруглену. Крім того, значна кількість жетонів часів завершального періоду ДСВ замість трьох щілин “для розлому” має низку отворів.

Незаповнені заготовки для ідентифікаційних жетонів надходили до військових частин через *Bekleidungsanforderungs-Dienstwege*. Згідно зі статутними положеннями вермахту, інформацію на жетонах набивали спеціальні посадовці – ваффенмейстри (*Waffenmeister*). При її нанесенні використовували кілька варіантів штампування. На більш ранніх жетонах використовували шрифт великого розміру. На деяких жетонах навіть задавали допоміжні риси, щоб шифр набивався по прямій лінії.

Ще в 1917 р. була створена система фіксації факту загибелі військовослужбовця: ідентифікаційний жетон розламувався навпіл, його верхню частину залишали на тілі загиблого, щоб мати можливість ідентифікувати людські останки в майбутньому під час перепоховання або проведення експертизи, а нижню частину разом із донесенням про загибель солдата відправляли до Берліна. До вермахту, крім донесення про втрати, щомісяця подавався “перелік особистих ідентифікаційних жетонів” (*Erkennungsmarken-Verzeichnis*) – списки виданих ідентифікаційних жетонів та списки ідентифікаційних жетонів солдат і офіцерів, які з різних причин залишили підрозділ. Цей список надсилався до центрального довідкового бюро вермахту з обліку втрат – *Wehrmacht-Auskunft-Stelle* (скорочено *WASt*) у Берліні. Сучасній правонаступниці *WASt* – “Німецькій службі зі сповіщення близьких родичів загиблих колишнього німецького вермахту” (*Deutsche Dienststelle (WASt)*), надійшло у спадок понад 100 млн повідомлень, у яких зафіксовано переміщення особистих ідентифікаційних жетонів у сухопутних військах та ВПС. Завдяки дотриманню в роки війни такої складної системи обліку особового складу нині можливо визначити особу кожного загиблого військовослужбовця німецької армії, в якого був ідентифікаційний жетон.

У Радянському Союзі більшовики, врахувавши досвід війни 1914–1918 рр., запровадили для військовослужбовців РСЧА ідентифікаційний жетон, майже ідентичний із запровадженим у січні 1917 р. Згідно з наказом Реввійськради № 856 від 14 серпня 1925 р., для військовослужбовців РСЧА передбачалося носіння на шиї на спеціальному мотузку жерстяного ідентифікаційного знака на зразок “ладанки”⁸. До медальйона вкладався надрукований на пергаментному папері бланк (вкладка) з відомостями про військовослужбовця. Медальйон вважався табельним майном і був безтерміновим; у разі його втрати видавали новий.

Використання такого ідентифікаційного знака під час радянсько-фінської війни засвідчило його непрактичність: медальйон закривався негерметично й пергаментний папірець швидко псувався, що призводило до втрати інформації про загиблого військовослужбовця. Негативний досвід фінської кампанії також врахували. Незадовго до радянсько-німецької війни, 15 березня 1941 р. було затверджено “Положення № 138 про персональний облік втрат і поховання загиблого особового складу Червоної армії у воєнний час”⁹. Для особового складу запроваджувалося носіння пластикового (текстолітового) пенала із гвинтовою кришкою, що містив вкладку з пергаментного паперу у двох примірниках. До бланка вкладки, виготовленої типографічним способом, від руки занотовували паспортні дані військовослужбовця, військове звання, місце народження, адресу сім’ї, місце призову та групу крові. Назву військової частини не вказували. Часто через нестачу бланків ці відомості записували на звичайному папері.

У підрозділах (роті, ескадроні, батареї) відомості до медальйона вносив штатний писар. Передбачалося вилучення одного екземпляра вкладки похоронною командою, а другий вкладався до медальйона й залишався на тілі загиблого. Але в умовах бойових дій медальйони часто вилучалися. Відомі факти використання військовослужбовцями РСЧА пеналів “нестатутної” форми (гільз або дерев’яних капсул), які вони, за браком пластикових медальйонів, виготовляли самостійно та які були негерметичні. Внаслідок цього паперова вкладка псувалася і особисті дані військовослужбовця втрачалися. Часто військовослужбовці не заповнювали або зумисне “губили” ідентифікаційні медальйони через забобонність або нерозуміння необхідності їх використання. Поширеним серед бійців РСЧА було використання пластикових медальйонів не за призначенням: для зберігання голок, сірників тощо.

В листопаді 1942 р. було видано наказ НКО № 376 “Про зняття медальйонів із постачання Червоної армії”: як засіб ідентифікації пропонувалося використовувати червоноармійську книжку. Це призвело до суттєвого збільшення кількості загиблих військовослужбовців, які потрапляли до категорії “зниклі безвісти” через неможливість встановити особу

8 Сидоренко Л. О. Практика експертного дослідження солдатських медальйонів часів Другої Світової війни // Друга світова війна (1939–1945 рр.) й Україна. До 70-ої річниці завершення Другої світової війни. Погляд із сучасності. Рік 2015. Науково-практична конференція.

9 Положения о персональном учете потерь и погребении личного состава Красной армии в военное время от 15 марта 1941 г. // Общій перечень приказов Народного комиссара обороны СССР за 1941 г. / [Електронний ресурс]: Солдат. – Режим доступа: <http://www.soldat.ru/doc/nko/1941.html> (дата обращения: 26.12.2018). – Название с экрана.

загиблого, оскільки записи в книжках у землі швидко знебарвлювалися¹⁰.

Значення дослідження засобів персональної ідентифікації важко переоцінити. Науковці, які вивчають події ДСВ, що відбувалися на українських землях, часто стикаються із проблемою вивчення військових поховань як неодмінного атрибута військового конфлікту. Знахідки солдатських ідентифікаційних жетонів дозволяють ідентифікувати та повернути з небуття сотні тисяч військовослужбовців, які загинули на полях війни. Велика кількість військових поховань ще чекає на вивчення, тож нерідко ідентифікаційний жетон або медальйон є чи не єдиним джерелом для отримання інформації про загиблого військовослужбовця. Крім того, в умовах військової агресії РФ, коли незалежна Україна стала на шлях розбудови власних збройних сил та боротьби за свою свободу, світовий досвід використання ідентифікаційних жетонів є важливим та корисним для створення сучасної та потужної української армії¹¹.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Веремеев Ю. Г.* Женевские конвенции о раненых и больных // Солдаты и конвенции. Как воевать по правилам. – Москва: Алгоритм, 2012. – 312 с.
2. *Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии, 1939–1945 гг. – Москва: Изографус, Эксмо, 2002. – 800 с.
3. Міноборони України вирішило проблему ідентифікаційних жетонів для військовослужбовців // Військова панорама / [Електронний ресурс]: Wartime. – Режим доступу: <http://wartime.org.ua/16639-mnaboroni-ukrayini-virshilo-problemu-dentifikacynih-zhetoniv-dlya-vyskovosluzhbovcv.html> (дата звернення: 26.02.2018). – Назва з екрана.
4. Положения о персональном учете потерь и погребении личного состава Красной армии в военное время от 15 марта 1941 г. // Общий перечень приказов Народного комиссара обороны СССР за 1941 г. / [Электронный ресурс]: Солдат. – Режим доступа: <http://www.soldat.ru/doc/nko/1941.html> (дата обращения: 26.12.2018). – Название с экрана.
5. *Пономаренко Р.* Галицькі добровольчі полки СС. 1943–1944. – Тернопіль: Мандрівець, 2017. – 264 с.
6. *Сидоренко Л. О.* Практика експертного дослідження солдатських медальйонів часів Другої Світової війни // Друга світова війна (1939–1945 рр.) й Україна. До 70-ої річниці завершення Другої світової війни. Погляд із сучасності. Рік 2015. Науково-практична конференція.
7. *Скопненко Б. О.* До питання наукової класифікації засобів персональної ідентифікації військовослужбовців у контексті військових конфліктів ХХ ст. // Щорічна науково-практична конференція НМІУ (м. Київ, 7–8 грудня 2017 р.).
8. *Скопненко Б. О.* Ідентифікаційні жетони військовослужбовців. Питання наукової класифікації // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки. V Міжнародна науково-практична конференція (м. Меджибіж, 21–22.06.2018).
9. *Скопненко Б.* Засоби персональної ідентифікації військовослужбовців 14-ї гренадерської дивізії зброї СС “Галичина” // Гілея. Науковий вісник. – Вип. 138 (11). – Ч. 1. Історичні науки. – Київ, 2018. – С. 115–124.
10. *Теппельскірх К.* История Второй мировой войны. Крушение. – Москва: Вече, 2011. – 576 с.
11. *Федосеев С.* Личные (увольнительные) знаки русской армии и флота. Справочник. – Санкт-Петербург: ОМ-Пресс, 2008. – 100 с.
12. *Höidal J.* Deutsche Erkennungsmarken. Von den Anfängen bis heute: Mit den geheimen Codierungen (MOB-Listen) der Luftwaffe. – Patzwall: Norderstedt, 2005. – 570 s.
13. *Höidal J.* Deutsche Erkennungsmarken des Zweiten Weltkrieges: Eine Einführung für Interessenten und Sammler. – Patzwall: Norderstedt, 1999. – 251 s.
14. ICRC – Intrenationsl Humanitarian Lo – Treaties&Documents [Electronic resource]. – Access mode: www.icrc.org/ihl.nsf (last access: 26.12.2018). – Title from the screen.
15. *O'Mara D.* Identifying the Dead: a Short Study of the Identification Tags of 1914–1918 / [Electronic resource]: The western front association. – Access mode: <http://www.westernfrontassociation.com/the-great-war/great-war-on-land/weapons-equipment-uniform/1033-identifying-dead-short-study-identification-tags-1914-1918.html#sthash.cn6fjDLh.dpbs> (last access: 28.12.2018). – Title from the screen.
16. Reibert.info / [Electronic resource]. – Access mode: <https://reibert.info/threads/statja-erkennungsmarke-soldatskie-birki.11572> (last access: 26.12.2018). – Title from the screen.

REFERENCES

1. *Veremeev Yu. G.* Zhenevskiiye konventsii o ranenykh i bolnykh // Soldaty i konventsii. Kak voevat po pravilam. – Moskva: Algoritm, 2012. – 312 s.
2. *Miuller-Gillebrand B.* Sukhoputnaya armiya Germanii, 1939–1945 gg. – Moskva: Izografus, Eksmo, 2002. – 800 s.
3. Minoborony Ukrainy vyrishylo problemu identyfikatsiinykh zhetoniv dlia viiskovosluzhbovtsiv // Viiskova panorama / [Elektronnyi resurs]: Wartime. – Rezhym dostupu: <http://wartime.org.ua/16639-mnaboroni-ukrayini-virshilo-problemu-dentifikacynih-zhetoniv-dlya-vyskovosluzhbovcv.html> (data zvernennia: 26.02.2018). – Nazva z ekrana.
4. Polozheniya o personalnom uchete poter i pogrebenii lichnogo sostava Krasnoy armii v voennoe vremia ot 15 marta

10 *Сидоренко Л. О.* Вказ. праця.

11 Міноборони України вирішило проблему ідентифікаційних жетонів для військовослужбовців // Військова панорама / [Електронний ресурс]: Wartime. – Режим доступу: <http://wartime.org.ua/16639-mnaboroni-ukrayini-virshilo-problemu-dentifikacynih-zhetoniv-dlya-vyskovosluzhbovcv.html> (дата звернення: 26.02.2018). – Назва з екрана.

1941 g. // *Obschiy perechen prikazov Narodnogo komissara oborony SSSR za 1941 h.* / [Elektronnyy resurs]: Soldat. – Rezhim dostupa: <http://www.soldat.ru/doc/nko/1941.html> (data obrascheniya: 26.12.2018). – Nazvanie s ekrana.

5. *Ponomarenko R.* Halytski dobrovolchi polky SS. 1943–1944. – Ternopil: Mandrivets, 2017. – 264 s.

6. *Sydorenko L. O.* Praktyka ekspertnoho doslidzhennia soldatskykh medalioniv chasiv Druhoi Svitovoi viyny // *Druha svitova viyna (1939–1945 rr.) y Ukraina. Do 70-oi richnytsi zavershennia Druhoi svitovoi viyny. Pohliad iz suchasnosti.* Rik 2015. Naukovo-praktychna konferentsiya.

7. *Skopnenko B. O.* Do pytannia naukovo klasyfikatsii zasobiv personalnoi identyfikatsii viiskovosluzhbovtiv u konteksti viiskovykh konfliktiv XX st. // *Shchorichna naukovo-praktychna konferentsiya NMIU* (m. Kyiv, 7–8 hrudnia 2017 r.).

8. *Skopnenko B. O.* Identyfikatsiini zhetony viiskovosluzhbovtiv. Pytannia naukovo klasyfikatsii // *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky.* V *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya* (m. Medzhybizh, 21–22.06.2018).

9. *Skopnenko B.* Zasoby personalnoi identyfikatsii viiskovosluzhbovtiv 14-i hrenaderskoi dyvizii zbroi SS “Halychyna” // *Hileya. Naukovyi visnyk.* – Vyp. 138 (11). – Ch. 1. *Istorychni nauky.* – Kyiv, 2018. – S. 115–124.

10. *Teppelskirkh K.* *Istoriya Vtoroy mirovoy voyny. Krushenie.* – Moskva: Veche, 2011. – 576 s.

11. *Fedoseev S.* *Lichnye (uvolnitelnye) znaki russkoi armii i flota. Spravochnik.* – Sankt-Peterburg: OM-Press, 2008. – 100 s.

12. *Höidal J.* *Deutsche Erkennungsmarken. Von den Anfängen bis heute: Mit den geheimen Codierungen (MOB-Listen) der Luftwaffe.* – Patzwall: Norderstedt, 2005. – 570 s.

13. *Höidal J.* *Deutsche Erkennungsmarken des Zweiten Weltkrieges: Eine Einführung für Interessenten und Sammler.* – Patzwall: Norderstedt, 1999. – 251 s.

14. ICRC – *Intrenationsl Humanitarian Lo – Treaties&Documents* [Electronic resource]. – Access mode: www.icrc.org/ihl.nsf (last access: 26.12.2018). – Title from the screen.

15. *O'Mara D.* *Identifying the Dead: a Short Study of the Identification Tags of 1914–1918* / [Electronic resource]: The western front association. – Access mode: <http://www.westernfrontassociation.com/the-great-war/great-war-on-land/weapons-equipment-uniform/1033-identifying-dead-short-study-identification-tags-1914-1918.html#sthash.cn6fjDLh.dpbs> (last access: 28.12.2018). – Title from the screen.

16. *Reibert.info* [Electronic resource]. – Access mode: <https://reibert.info/threads/statja-erkennungsmarke-soldatskie-birki.11572> (last access: 26.12.2018). – Title from the screen.